

State Support of Entrepreneurship in the Production of Medicinal Plants in Agriculture

Khodjakulova Nigora Rustamovna

Аннотация: Мақолада доривор ўсимликлар етиштиришнинг мазмун - моҳияти таҳлил қилинган ва қишлоқ хўжалигида доривор ўсимликларни етиштиришнинг иқтисодий асослари бўйича илмий таклиф берилган.

Калит сўзлар: доривор ўсимликлар, иқтисодий асос, самарадорлик

Кириш. Замонавий дунёда доривор ўсимликларга бўлган қизиқишни ошириш тенденцияси мавжуд, яъни уларнинг инсон организмга ижобий таъсир кўрсатиш қобилияти. Аҳолининг миқдорий ўсиши, касалликлар-нинг профилактик диагностикаси сифатининг яхшиланиши, доривор ўсимликлар ўсишининг табиий майдонларининг қисқариши доривор ўсимлик хом ашёсига бўлган талабни доимий равишда ошириб бориш тенденцияси-га олиб келди. Жаҳон Соғлиқни сақлаш ташкилоти маълумотларига кўра, бугунги кунда 60,0% дан ортиқ дори воситалари таркибида (маълум дара-жада) ўсимлик компонентлари мавжуд [10].

Ўзбекистон Республикасида ҳам фармацевтика саноатининг жадал ривожланиши доривор ўсимликлар хом-ашёсига бўлган талабни кескин ортишига сабаб бўлмоқда. Таъкидлаш жоизки, республикамизда табиий ҳолда ўсадиган доривор ўсимликлар захираларининг чегараланганлиги туфайли фармацевтика саноати корхоналарининг доривор ўсимликлар хом-ашёсига бўлган талабини, асосан, доривор ўсимликлар етиштириш орқалигина қондириш мумкин. Ҳозирги вақтда доривор ўсимликлар мамлакатимизнинг ихтисослашган фермер, ўрмон, деҳқон ва бошқа мулкчилик шаклидаги хўжаликлариде етиштирилмоқда. Лекин, уларни етиштириш технологиялари мукамал ишлаб чиқилмаганлиги сабабли, айрим ечилиши ва ишлаб чиқилиши лозим бўлган муаммоларни келтириб чиқармоқда. Шу боис ҳам фармацевтика саноатини сифатли, мўл, таннархи арзон ва экологик соф хом-ашё билан таъминлаш долзарб вазифалардан бири бўлиб қолмоқда.

Доривор ўсимлик хом ашёсини ишлаб чиқаришда тадбиркорлик фаолиятини самарали ривожлантириш нафақат тегишли ҳудудий ва ресурс салоҳиятини, балки ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитлар, қулай ишби-лармонлик муҳити ва давлат томонидан қўллаб-қувватлашни ҳам талаб этади. Тадбиркорлик, ижтимоий ва иқтисодий ҳаёт ҳодисаси сифатида катта ижодий таъсирга эга: иқтисодиётга зарур мослашувчанликни беради, молиявий, меҳнат ва ишлаб чиқариш ресурсларини сафарбар қилади, бозор иқтисодиётининг кўплаб иқтисодий ва ижтимоий муаммоларини ҳал қилади, биринчи навбатда, давлат ва алоҳида ҳудудларнинг иқтисодий ўсишини таъминлайди, шунингдек, аҳоли бандлигини оширишга кўмаклашади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Инсонга минг йиллар давомида асосий шифо воситасида хизмат қилиб келган доривор ўсимлик-лардан тайёрланган табиий препаратлар XX ва XXI-асрларда тез ва кучли таъсир этувчи - тезкор ёрдам бериш имконини берувчи кимёвий препарат-лар томонидан сиқиб чиқарила бошланди. Лекин, шу билан бир қаторда, доривор ўсимликлар хом-ашёси даволаш амалиётида яхши самара беради-ган, синовдан ўтган ишончли восита ҳисобланади.

Жаҳонда ҳозирги кунда доривор ўсимликларнинг истеъмол сифати-инсоннинг соғлом турмуш тарзи ва экологик хавфсизлигини ўта муҳим ташкил этувчилардан ҳисобланади. Доривор ўсимликларни тиббиёт ва қисман озиқ-овқат саноати учун, шунингдек инсонни яшаш муҳитини соғломлаштириш мақсадида фойдаланиш долзарблиги кундан-кун ошиб бормоқда. Дунёнинг кўпгина етакчи давлатларидаги ҳолат фикримизнинг далилидир. Масалан, Россия Федерациясида яқин ўртада доривор ўсимлик-лар хом ашёсига талаб ва эҳтиёж ўсиб бораётганини эътироф этган ҳолда, жаҳон “тиббиёт маҳсулотлар” етишмаслиги инқирозини бошдан кечираёт-гани, фитотерапия асри бошланганини таъкидлаш ўринли бўлади.

Бугунги кунда Россиянинг корхоналарида эфир мойли ва доривор ўсимликлар хом ашёсига бўлган эhtiёж мутахассислар ҳисоб-китоби бўйича эфир мойлари учун 2500-3500 тонна, доривор ўсимликлар учун 100 000 тоннадан кўпроқни ташкил этади [5].

Доривор ўсимликларни Россиянинг Волга бўйи худудида етиштириш масалаларига В.А.Гушина, С.А.Кгиникаткина, Н.В.Николайченко, И.А.Во-ронова, М.Н.Худенко, К.С.Пименов, В.И.Норовяткина ва бошқаларнинг тадқиқотлари бағишланган.

Марказий Осиёда ўсимликлар дунёсини тадқиқот қилиш ишлари қадимдан бошланган. Табобат илмининг султони Абу Али ибн Сино ўзининг бутун дунёга машҳур 5 жилдлик “Тиб қонунлари” (“Китоб ал-қонун фит-тибб”), шунингдек, “Сачратқи ўсимлиги ҳақида” (“Фил-ҳиндубо”), “Шифобахш воситалар” (“Ал-адвият ал қалбия”) асарларида келтирилган 2600 га яқин дори воситаларининг 1400 дан кўпроғини доривор ўсимликлардан тайёрланишини айтиб ўтган.

Ўзбекистонда, шу жумладан Қорақалпоғистонда доривор ўсимлик-лар тарқалиши ва уларнинг хомашё захираларига А.С.Юлдашев, М.И.Икромов ва В.А.Тилеумуватова ларнинг илмий ишлари бағишланган.

Ҳозирги вақтда Ўзбекистонда доривор ўсимликларини ўрганиш, уларнинг захирасини аниқлаш, тайёрлаш, ўстириш ва хорижий мамлакат-лардан келтирилган турларини экиб кўпайтириш ишлари жуда кенг миқёс-да олиб борилмоқда, шулар жумласига Тошкент фармацевтика институти, Тошкент, Андижон, Самарканд, Бухоро тиббиёт ва педагогик, қишлоқ хўжалиги ва бошқа институтлар, Тошкент, Самарканд ва Нукус универси-тетлари ҳамда республика Фанлар Академиясига қарашли ўсимлик модда-лари кимёси, Био-органик, Ботаника ва бошқа илмий текшириш институт-лари ҳамда Ботаника боғининг тегишли кафедралари ва лаборатория ходимлари шуғулланиб келмоқдалар. Бу борада Ўзбекистоннинг қуйидаги атоқли олимларининг хизматлари салмоқлидир: С.Ю.Юнусов, О.С.Соди-ков, К.З.Зокиров, Х.А.Абдуазимов, П.Х.Йулдошев, Н.К.Абубакиров, Р.Л.Хазановин, А.Я.Бутков, И.И.Гранитов, И.П.Цукерваник, И.К.Коми-лов, Н.С.Келгинбоев, М.Б.Султонов ва бошқалар.

Тадқиқот услуги. Изланишларимиз натижасида қишлоқ хўжалигида доривор ўсимликлар етиштириш ва қайта ишлашни янада ривожлантириш масалалари ўрганилган бўлиб, истиқболда қишлоқ хўжалигида доривор ўсимликлар етиштириш ва қайта ишлашда инновацион технологияларни жорий этишни кенг ривожлантириш бўйича илмий хулосалар ва таклифлар ишлаб чиқилган. Тадқиқотни олиб бориш жараёнида абстракт фикрлаш, мантиқий ёндашув, қиёсий таҳлил каби усулларида кенг фойдаланилган.

Таҳлил ва натижалар. Ўсимлик препаратининг сифати ва самара-дорлиги кўп жиҳатдан унинг таркибий қисмларига боғлиқ бўлганлиги сабабли қайта ишловчи компаниялар ўсимлик материалларига энг юқори талабни қўяди. Ўсимлик материалларининг доимий сифати бошқарилади-ган ва стандартизациялаштирилган ўсиб борадиган шароит билан таъмин-ланади. Атроф муҳит шароити, органик моддаларнинг юқори концентра-цияси ва қисқа транспорт йўллари катта аҳамиятга эга. Ишлаб чиқариш жараёнининг барча босқичлари аналитик ҳисоб-китоблар билан текшири-лади ва мураккаб тизимни англатади.

Бугунги кунда республикамизнинг барча худудларида, ўрмон фонди ҳамда қишлоқ хўжалиги ерларида доривор ўсимликлар етиштирилади. Аммо, доривор ўсимликлар

етиштирувчилар ҳар доим ҳам ўз маҳсулотла-рига харидор топмаганлар, доривор ўсимликларни қайта ишловчилар эса табиий дори воситалари учун хомашё танқислигига учраганлар.

Эндиликда фармацевтика саноати ҳар йили доривор ўсимлик тур-лари ва ҳажми бўйича Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ хўжалиги ва Инновацион ривожланиш вазирликлари ҳамда Ўрмон хўжаликлари давлат қўмитасига маълумот киритади. Бу хомашё етказиб берувчиларни кафолат-ли харидини таъминлайди.

Қолаверса, бу фермер ва бошқа доривор ўсимликлар етиштирувчилар учун катта имконият ва келажакка ишонч, дегани. Эндиликда доривор ўсимликлар етиштирувчиларга нафақат ички, балки ташқи бозорга сифат-ли маҳсулот етказиб бериш имконияти кенгайди.

Бугунги кунда мамлакатимизнинг 148 та корхонаси 2000 дан зиёд номдаги доривор воситаларни ишлаб чиқармоқда, бу эса бозор улушининг 55% дан ортиғини ташкил этади. Ушбу дорилар 35 фармокологик гуруҳ-ларга киради ва тиббиётнинг 28 йўналишида фойдаланилади. 8500 дори-лардан 6300 тури импорт қилинади. Халқаро тиббий амалиётда қўлланила-диган 350 доривор ўсимликдан, республикада саноат плантацияларида 71 тури етиштирилади [14].

Биз қуйида ширинмия доривор ўсимлигининг етиштирилиши ва сотилиши тўғрисидаги маълумотлар билан танишишимиз мумкин (1-жадвал).

1-жадвал

2018 йилда Республикамизда ширинмия доривор ўсимлигининг етиштирилиши ва сотилиш ҳолати¹

	Етиштирилган ўрмон хўжаликлари номи	Сотилган хом ашё микдори		Сотиб олган корхоналар номи
		Микдори (тонна)	Суммаси (минг сўм)	
Ширинмия				
1.	Тахтақўпир ДЎХ,	15,0	9000,0	СП ООО Ленекст Экстракт
2.	Нукус маҳсус давлат ўрмон хўжалиги	54,0	5400,0	Даеюнгмедикал МЧЖ
3.	Чимбой давлат ўрмон хўжалиги	50,8	27400,0	BIO LIQUORICE EXTRACT
4.	Хужайли давлат ўрмон хўжалиги	160,0	424500,0	Шифобахш ДЎЕҚИМ Хавайи МЧЖ
5.	Эллиқалға давлат ўрмон хўжалиги	24,0	16500,0	Бобуржон МЧЖ
6.	Караузак давлат ўрмон хўжалиги	95,6	95600,0	СП ООО Ланекст Ракт
7.	Муйноқ давлат ўрмон хўжалиги	38,5	38515,0	СП ООО Нукус Ликорисе СП ООО Ланехтракт

¹Манба. Ўзбекистон ўрмон хўжалиги қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилган.

8.	Казоҳдарё давлат ўрмон овчилик хўжалиги	15,0	15000,0	BIO LIQUORICE EXTRACT
9.	Бекобод давлат ўрмон хўжалиги	6,0	600,0	Лаккор Интеннационал МЧЖ

Фармацевтика корхоналари капиталининг 35,7%ни хорижий ҳам-корлар улуши, 64,3% ни маҳаллий иштирокчилар улуши ташкил этади. Биз буни юқоридаги жадвалда кўрсатилган ширинмия доривор ўсимлиги мисолида ҳам кўришимиз мумкинки, мамлакатимизда етиштирилган дори-вор ўсимликларнинг асосий истеъмолчиси фармацевтика корхоналари ҳисобланади [14].

Шу ўринда бугунги кунда қарор билан ташкил этиладиган доривор ўсимликлар кластерларига катта имконият ва бир қатор имтиёзлар берилганини қайд этиш лозим. Бундан буён кластерлар орқали доривор ўсимликлар етиштириш, қайта ишлаш ва экспортни амалга оширишлари учун қулай бизнес муҳит яратилди.

Яна бир эътиборли жиҳат шундаки, кейинги вақтларда табиатда ёввойи ҳолда ўсадиган доривор ўсимликларни асраш энг муҳим вазифалар қаторига киритилиб, бундан буён камайиб бораётган табиий ҳолда ўсувчи ноёб доривор ўсимликларни тўплаш (ғамлаш) ва ташқарига олиб чиқиш учун рухсатномалар ажратиладиган квотанинг камида 50 %и ҳажмида табиий плантацияларни барпо этиш шарти билан берилиши, камайиб бораётган ноёб доривор ўсимликлар мавжуд бўлган “махсус ҳудуд”ларни ажратиш ва уларни муҳофазага олиш белгилаб қўйилди.

Шу билан бирга доривор ўсимликларни плантацияларда кўпайтириш, бунинг учун эса кўчатчилик ва уруғчиликни ривожлантириш, янги турдагиларини интродукция қилиш, доривор ўсимликлар маданий плантацияларини ва оналик кўчатзорларини барпо этиш учун олиб келинадиган уруғ ва кўчатлар учун карантин рухсатномасини бериш тартибини соддалаштиришга доир вазифалар белгиланди.

Бугунги кунда республикамизда Ўрмон хўжалиги давлат қўмитаси таркибида 100 тага яқин ўрмон хўжаликлари фаолият юритмоқда. Ўрмон хўжаликлари тасарруфидаги ўрмон фонди ерларида ёввойи ҳолда ўсувчи доривор ўсимликларининг 1200 га яқин турлари мавжуд.

Таъкидлаш лозимки, ўрмон хўжаликларида доривор ўсимликларни маданий ҳолда етиштириш ҳам йўлга қўйилган. Бугунги кунда доривор ўсимликларнинг 60 дан зиёд тури маданий ҳолда етиштирилмоқда. Жумладан, ёввойи ҳолда ўсувчи коврак ўсимлиги плантациялари 9000 гектар майдонда барпо этилиб, парвариш қилиб келинмоқда.

Бугунги кунда ўрмон хўжаликлари республикамиздаги 50 дан ортиқ доривор ўсимликлари хомашёсини қайта ишловчи корхоналар билан ҳамкорликни йўлга қўйган. Уларга шартнома асосида доривор ўсимликлар хомашёси етказиб берилмоқда. Биргина 2019 йилда ўрмон хўжаликларида 5000 тонна доривор ва озиқ-овқатбоп ўсимликлар хомашёси етиштирилди. Шундан 70 фоизи доривор ўсимликларни қайта ишловчи фармацевтика корхоналарига етказиб берилди.

Шуни айтиш лозимки, юртимизда препаратли дори воситаларининг ўрнини босувчи доривор ўсимликлар захираси етарли. Бироқ мамлакати-миздаги мавжуд 150 га яқин фармацевтика корхоналарининг барчасида ҳам доривор ўсимликлар хомашёсини қайта

ишлаш йўлга қўйилмаган.

Статистик маълумотларга кўра, мамлакатимизда маҳаллий флорага мансуб 4,3 минг турдан ортиқ ўсимликнинг 750 тури доривор ҳисобланиб, улардан 112 таси илмий тиббиётда фойдаланиш учун рўйхатга олинган, шундан 70 тури эса фармацевтика саноатида фаол қўлланиб келинмоқда. Фармацевтика саноатининг бу йўналишдаги экспорт салоҳияти ортиб борапти. Масалан, қайта ишланган доривор ўсимликлардан олинган маҳсулотлар экспорти 2019 йилда 48 миллион АҚШ долларини ташкил этган.

Кластер тизими қўлланилаётган тармоқлар қаторига эндиликда доривор ўсимликлар соҳаси ҳам киритилди. Президентимизнинг 2020 йил 10 апрелдаги “Ёввойи ҳолда ўсувчи доривор ўсимликларни муҳофаза қилиш, маданий ҳолда етиштириш, қайта ишлаш ва мавжуд ресурслардан оқилона фойдаланиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарорига мувофиқ, жорий йил 1 майдан бошлаб доривор ўсимликларни етиштириш, сақлаш, бирламчи ёки чуқур қайта ишлаш кластерлари ташкил этилиши белгиланди.

Ўсимлик кластери қандай йўлга қўйилади?

Бу саволга Ўзбекистон Фанлар академияси Навоий бўлими олимлари-нинг фаолияти мисолида жавоб изласак. Сабаби, Нурота туманининг чекка қишлоқларида ана шу тажриба муваффақиятли йўлга қўйилмоқда.

Биринчи босқичда доривор ўсимликлар етиштириш фермер хўжалик-лари ва қишлоқ жойлардаги аҳолининг томорқасида шартнома асосида амалга оширилади, - дейди Ўзбекистон Фанлар академияси Навоий бўлими раиси Абдураззоқ Мирзаев. – Шартномада етиштирилган доривор ўсимликларни бугунги бозор талабидан келиб чиқиб, келишилган нархларда сотиб олишни кластер ўз зиммасига олади. Бунда кластер томонидан доривор ўсимликларнинг қайсидир турини экиш истагини билдирган фермер ва томорқа эгалари ушбу доривор ўсимликлар уруғлари, экиш ва парвариш-лаш агротехникаси тўғрисидаги услубий-амалий қўлланмалар билан таъминланади. Бундан ташқари, Навоий бўлими олимлари томонидан экилган доривор ўсимликлар ўсиш жараёнининг доимий мониторинги видеокузатув асосида ва бевосита жойларга чиққан ҳолда олиб борилади ҳамда мутахассислар томонидан зарур бўлган тавсиялар берилади. Шунингдек, бўлим олимлари томонидан доривор ўсимликларни экиш учун ер майдо-нини тайёрлашдан тортиб, то ҳосилни йиғиб олишгача бўлган даврдаги барча суғориш, ўғит билан озиклантириш ва зарурий агротехника тадбир-ларига сарфланадиган харажатлар калькуляцияси ишлаб чиқилган бўлиб, ушбу нархлар шартнома асосида доривор ўсимликларни экишни режалаш-тирган фермерлар ва томорқа эгаларига тақдим этилади. Агар доривор ўсимликларни экишни режалаштирган фермер ва томорқа эгасида маблағ-га эҳтиёж бўлса, кластер томонидан таъминлаб берилади.

Албатта, бунда ажратилган маблағ фермер ва томорқа эгалари томо-нидан шартнома асосида етиштирилган ҳосилнинг сотиб олиниш нархидан чегириб қолинади.

Кластер ташкил этилгандан кейинги иккинчи босқичда бевосита кластернинг ўзига 50 гектар ер майдони олинади ва 100 фоиз етиш-тирилган ҳосилни қайта ишлаш йўлга қўйилади.

Кластер экспортга ҳам кўмаклашади.

Қарорда таъкидланганидек, доривор ўсимлик етиштирувчилар билан маҳсулотни харид қилиш бўйича шартномалар тузиш, уларни уруғлик, минерал ўғитлар, техника, ёқилғи ва

бошқа воситалар билан таъминлаш, ихтисослаштирилган ҳудудларда доривор ўсимликларни етиштириш, уруғ-ликлар ва кўчатлар тайёрлаш, босқичма-босқич плантациялар ташкил этиш кластернинг асосий вазифалари сирасига киради.

Демак, доривор ўсимликлар кластери фаолиятида илм-фан ва ишлаб чиқариш жараёнларининг интеграциялашуви ўз ифодасини топади. Деҳқон ернинг тилини тушунади, ўсимлик етиштиришнинг халқона ва синалган усуллари биледи. Аммо уларнинг барчаси ҳам шифобахш ўсимликлар-нинг таснифи-ю, уни ишлаб чиқаришдаги замонавий фан ютуқларидан хабардор бўлавермайди. Шундан келиб чиқиб, кластерлар зиммасига доривор ўсимликларни етиштириш ва уруғчилигини ташкил этишда илғор илм-фан ютуқларини кўллаш, халқаро ташкилотлар билан ўзаро фаол ҳамкорлик қилиш ва соҳага босқичма-босқич инновацион ечимлар (ноу-хау) жорий этиш, хорижий компаниялар инвестициялари ҳамда илғор технологияларини жалб қилиш каби масалалар ҳам юкланган.

Кувонарлиси, кластер доривор ўсимликлар ва улардан олинадиган маҳсулотларга бўлган ички бозор талабини ўрганиш билан бирга экспорт қилишда ҳам деҳқонга кўмакчи бўлади.

Тахминий ҳисоб-китобларимизга кўра, 10 гектар ерга экилган тапи-намбурдан 200 тонна, 10 гектар мойчечакдан 4 тонна, 10 гектар амарант-дан 15 тонна, 5 гектар кунжутдан эса 10 тонна ҳосил олишимиз мумкин. Агар олинган ҳосилнинг 50 фоизи қайта ишланса, яъни тозаланиб, қурити-либ, қадоқланиб, ёғ олиш ускуналарида ёғи ажратиб олинса, бундан кела-диган фойда тахминан 3 миллиард сўмдан кўпроқни ташкил этади. Қайта ишлаш ўн баробар фойда дегани.

Етиштирилган доривор ўсимликларни хомашё ҳолида сотиш билан уни қайта ишлаб, тайёр маҳсулот кўринишида истеъмолчига етказиб бериш ўртасидаги молиявий тафовутни мойчечак мисолида кўриш мумкин.

Бугунги кунда мойчечакнинг қуритилган ҳолдаги гулининг бир килог-раммини қайта ишловчиларга 25-35 минг сўмга сотиш мумкин. Ваҳоланки, дорихоналарда мойчечакнинг кичик 2 граммик пакетчаларда қадоқланиб, ўн донаси жойлаштирилган картон қути идишдаги сотилиш баҳоси 5-6 минг сўмдир. Бундай пакетларда қадоқланган 1 килограмм мойчечакнинг нархи 250-300 минг сўмни ташкил этмоқда. Бундан кўриниб турибдики, хомашё ҳолида сотиладиган маҳсулот билан қайта ишланган, тўғридан-тўғри истеъмол қилиш ҳолига келтирилган, харидоргир маҳсулотнинг нархи ўртасидаги фарқ ўн баробар.

Қайта ишлашдан фермерга нима фойда?

Қайта ишлаб сотишнинг фойдаси ҳақида гап кетганда, бу жараёнда фермер ёки томорқа эгаси қандай манфаатдор бўлади, деган савол туғилади. Фермер ва томорқа эгалари хомашёдан кейинги – қайта ишлаш жараёнидаги харажатлар қопланганидан сўнг тайёр маҳсулотлар сотилиш-шидан олинган фойданинг эллик фоизигача шерик бўлишлари мумкин. Демак, олимлар ва фермерлар ҳамда томорқа эгаларининг бундай одилona ҳамкорлигидан сифатли маҳсулот етиштирувчилар ҳам манфаатдор бўлиб, бир килограмм мойчечак учун 25 минг сўм эмас, балки 100 минг сўмдан даромад олади.

Бугунги кунда доривор ўсимликларни етиштириш ҳамда қайта ишлашни кенг кўламда йўлга қўйиш нафақат аҳоли саломатлигини яхшилаш учун балки юқори даражада иқтисодий самара ва яхши даромад келтириши билан ҳам аҳамиятли ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг “Ёввойи ҳолда ўсувчи доривор ўсимликларни муҳофаза қилиш, маданий ҳолда етиштириш, қайта ишлаш ва мавжуд ресурслардан оқилона фойдаланиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 2020 йил 10 апрелдаги ПҚ-4670- сонли Қарори
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг «Ўзбекистон Республикаси Ўрмон хўжалиги давлат қўмитаси фаолиятини ташкил этиш тўғрисида»ги 2017 йил 11 майдаги ПҚ-2966-сон қарори.
3. Эргашев Р.Х. Қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти – (дарслик), - Т.: “Иқтисод молия” 2018, 402 б.
4. Тўхтаев Б.Ё., Махкамов Е.Х. ва бошқалар. Доривор ва озуқабоп ўсимликлар плантацияларини ташкил этиш ва хом ашёсини тайёрлаш-(йўриқнома), - Т.: 2015 йил.
5. Сатгаров Ж.С. Биоразнообразие и ресурсы дикорастущих лекарственных растений в некоторых районах Центрального Таджикистана- (диссертация “доктор наук”) 2020 г.
6. Почупайло О.Е. Государственная поддержка предпринимательской деятельности в сфере производства лекарственного растительного сырья (на примере Республики Крым) - (автореферат) - “Симферополь” 2019 г.
7. Эргашев Р.Х. Қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти – (дарслик), - Т.: “Иқтисод молия” 2018, 402 б.
8. Н.Хўжакулова. "Пандемия шароитида доривор ўсимликлар етиштириш ва қайта ишлашни янада ривожлантириш масалалари" // Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти// "Сервис" илмий-амалий журнал. 2020 йил махсус сон, 47-50 бетлар.
9. Н.Р.Хўжакулова “Аҳоли саломатлигини яхшилаш ва иқтисодиёт-ни ривожланишида доривор ўсимликларни етиштиришнинг иқтисодий асосларини янада яхшилашнинг аҳамияти” // “Инновацион технологиялар” Илмий-техник журналининг 2020 йил 4-сон, 96-100 бетлар.
10. Виноградов А. В. Список лекарственных растений, применяемых в народной медицине Средней Азии / Сб. науч. тр. Туркменского гос. мед.ин-та. 1950. –Т. 4. –С. 338-347.
11. Исмоилова С. “Фармацевтика саноати учун ноёб доривор ўсим-ликларни етиштириш”, "Science and Education" Scientific Journal Volume 1 Issue 3 June 2020 111 www.openscience.uz
12. Ўзбекистон Республикаси Ўрмон хўжалиги давлат қўмитаси маълумотлари.
13. [http://www.agriculture.uz/filesarchive/Мухаммадиев Б. Ўқув қўлланма 2018 йил](http://www.agriculture.uz/filesarchive/Мухаммадиев_Б._Ўқув_қўлланма_2018_йил)
14. <https://cyberleninka.ru/article/n/farmatsevtika-sanoati-uchun-noyob-dorivor-simliklarni-etishtirish>